

**ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ
ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐԻ, ՊԱՇՏՈՆՆԵՐԻ ԵՒ ԿԵՆՍԱԱՊԱՀՈՎՄԱՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿՈՒՄ
ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ**

Պատմական գիտությունների, դոկտոր, պրոֆեսոր

Ազաթանգեղոսը վաղմիջնադարյան պատմագրության բացառիկ պատմագիրներից մեկն է, որ եզակի տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի պետական կառուցվածքի, երկրի ընդգրկած սահմանների, նախարարական տների զբաղեցրած պաշտոնների և տիրույթների վերաբերյալ: Սուղ, բայց արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հայոց տնտեսական կյանքի ամենաբազմազան ոլորտների՝ դաշտամշակության, այգեգործության, թփերի զանազան տեսակների մշակության, գինեգործության, բուսական աշխարհի ընդհանուր պատկերի, ժողովրդական և արքունական փոխադրության միջոցների, երկարության և ժամանակի չափման միավորների, արհեստների շքեղաշուք տեսակների, նյութական մշակույթի՝ բարձրաշխարհիկ և արքունական զգեստի ու զարդարանքի, բնակավայրերի ու շենքերի տեսակների, ուտեստի, կիրառական արվեստի վերաբերյալ:

Բանալի բառեր - Ազաթանգեղոս, նախարարական, տիրույթներ, Հայաստան, սահմաններ, կենսապահովում, եկեղեցի, կրոնական, պետական, պաշտոններ, տեղեկություններ, արտադրական մշակույթ, դաշտամշակություն, այգեգործություն, արհեստեր, չափ, կշիռ, տարագ, բնակավայր, բնակարան:

V դարի հայ մատենագրության առաջին ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ազաթանգեղոսի¹ «Հայոց պատմությունը» անգնահատելի

---

¹ Ազաթանգեղոսի վերաբերյալ ուշագրավ ուսումնասիրություններից են՝ Բ. Մարգիսյան, Ազաթանգեղոս և իր բազմադարյան գաղտնիքը, Վենետիկ, 1890,

սկզբնաղբյուր է վաղմիջնադարյան Հայաստանի և հարևան երկրների քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական, առավել ևս մշակութային կյանքն ուսումնասիրելու տեսակետից: Այն միաժամանակ գրական հուշարձան է, որ նշանակալիորեն նպաստել է հայ պատմագիտության և գրականության զարգացմանը²: Ըստ V դ. պատմիչ Ղազար Փարպեցու՝ Ագաթանգեղոսի երկը նախապես կոչվել է «Գիրք Գրիգորի», հետագայում է վերանվանվել «Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց»³: Իրոք, գիրքն ամբողջությամբ նվիրված է III-IV դդ. Հայաստանի կրոնամշակութային կյանքի մեծագույն երևույթներից մեկի՝ հայոց քրիստոնեական դարձի, Հայ առաքելական եկեղեցու հիմնադրման հարցերին: Պատմագրի ծառայությունն անգնահատելի է հատկապես հեթանոսական Հայաստանի պետական կրոնական համակարգը ներկայացնելու առումով: Վերջինս ներառում է հայկական դիցարանը, աստվածություններին նվիրված արձանների նկարագրությունները, տաճարների ու բազիլիկների գտնվելու վայրերի, այնտեղ կատարվող

Յակովբոս Տաշեան, Ագաթանգեղոս առ Գեորգյա Ստորի եպիսկոպոսին և պատմական ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղեայ, Վիեննա, 1891 և այլք:

² Մինչև XIX դարը որպես հավաստիք ընդունում էին «Յառաջաբան Ագաթանգեղայ Պատմութեան», որտեղ հեղինակն իր մասին ասում էր, թե Հռոմ քաղաքից է, գիտի լատինական և հունական դպրություն, եղել է Տրդատ թագավորի դպիրը և նրա հրամանով գրել է Խոսրովի և Տրդատի պատմությունը: Հետագոտողների մեծ մասն այժմ գտնում է, որ Ագաթանգեղոսը կեղծանուն է (Ագաթանգեղոս հունարեն բառացի նշանակում է լավ, ուրախ լուր բերող, ավետաբեր) և հեղինակը V դարի մատենագիր է, որ գրել է հայերեն: Այդ երկը հետագայում թարգմանվել է հունարեն: Կան նաև թարգմանություններ արաբերեն, եթովպերեն և այլ լեզուներով (**Հ. Անասյան**, Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Երևան, 1959, էջ 151-152): V դարի հեղինակ լինելու հանգամանալի մեկնաբանությունը տե՛ս **Մանուկ Աբեղյան**, Երկեր հ. 3, Երևան, 1968, էջ 179-189:

³ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» բաղկացած է ընդարձակ առաջաբանից և երեք մասից: Առաջին մասը, որ կոչվում է «Վարք պատմութիւն սրբոյ Գրիգորի», նվիրված է Գրիգոր Լուսավորչի և Խոսրովի որդի Տրդատ թագավորի մանկության ու պատանեկության վիպական պատմությանը, Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակությանը: Երկրորդ մասը, որ կոչվում է «Վարդապետություն սրբոյ Գրիգորի», կրոնական մի ընդարձակ տրակտատ է՝ նվիրված քրիստոնեական եկեղեցու գաղափարների քարոզին: Իսկ երրորդ մասում՝ «Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան ընդ ձեռն առն սրբոյ նահատակի», պատմվում է հայերի քրիստոնեություն ընդունելու, հեթանոսական մեհյանների կործանման, Գրիգորի տեսիլի, վկայարաններ շինելու և այլնի մասին:

գոհաբերությունների, պաշտամունքային դրսևորումների վերաբերյալ հիշատակությունները⁴:

Այս երկում ուշագրավ վկայություններ կան նաև Հին Հայաստանի քաղաքական անցուղարձերի, պետական սահմանների, ներքին կյանքի՝ զբաղմունքների, նյութական մշակույթի, լայն առումով ազգագրական ընդհանուր պատկերի վերաբերյալ, որոնց համառոտակի բնութագրմանն է նվիրված սույն հոդվածը⁵: Ըստ որում, Ագաթանգեղոսն իր աշխատության հավաստիությունը արժևորում է ականատես վկայի դիտանկյունից [Ագ., գլ. ՃԻԷ. 897, էջ 495], միաժամանակ նշում է նաև, որ իր գրառումների մի մասը ուրիշներից է լսել. «Իմ այս ամբողջ շարադրանքը ճշմարիտ է, քանզի ես դեպքերի մի մասի մասնակիցն եմ և ականատեսը, մյուսների մասին լսել եմ վստահելի մարդկանցից: Ոչ թե ստապատում ճշմարտախոս լինելով (գրեցինք) մեր խոսքերով, այլ հաճախագույնը թողնելով և նշանավոր գիտակներից քաղելով՝ այս համառոտը կարգեցինք, որը ոչ միայն մեզ, ով թագավոր, այլև երբ քո առջև կարդան այս մատյանը, հայտնի կդառնա (ճշմարտությունը) [Ագ., գլ. 14, էջ 19]: Այնուհետև գրքի հավաստիությունը ավելի ընդգծելու համար նույն տեղում համոզիչ ասում է. «Արդ, մեր այս գրված օրինակի մեջ, ոչ թե հին ավանդություններից տեղեկանալով այս [բոլորը] կարգով մատենագրել ենք, այլ մենք՝ ինքներս ականատեսն ենք եղել անձնավորություններին և ներկա հոգևոր գործերին ու լուսավոր շնորհապատում վարդապետությանը»: Այս ինքնախոստովանությունից դժվար չէ կռահել, որ պատմիչը նաև բանահավաք է եղել, և վստահ կարելի է ասել, որ նրա «Հայոց պատմությունը» գրական, պատմաաշխարհագրական,

---

⁴ Սույն հարցերին մենք անդրադարձել ենք առանձին հոդվածում, որը հրատարակության է ներկայացվել «Ագաթանգեղոսի Պատմությունը հայոց հեթանոսական դիցարանի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր» վերնագրով (տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հայագիտություն, 2018, N 2):

⁵ Օգտվել ենք «Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի՝ Ագաթանգեղոս. Հայոց պատմություն (քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանի), աշխարհաբար

ազգագրական, բանահյուսական մի արժեքավոր ժողովածու է: Նշանավոր բանագետ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի համոզմամբ՝ «Իրական-պատմական տեսագծով շարադրված ազաթանգեղոսյան վիպական այդ մոտիվները մասամբ մատենագրական ծագում ունեն որպես գրական փոխառություններ, սակայն նաև տեղայնացված ու Հայաստանի իրական պատմական իրադարձությունների հետ շաղկապված փոխառություններ են, որոնք իրենց հերթին առաջ են եկել հարևան ժողովուրդների պատմական կյանքը վերարտադրող ժողովրդական բանահյուսությունից, մասամբ էլ շրջիկ ժողովրդական վիպական մոտիվներ են, որոնք հնուց ի վեր մինչև վերջերս տարածված են եղել Իրանի բարձրավանդակից սկսած մինչև հեռավոր Եվրոպան, եգիպտական անապատներից ու բուրգերից՝ մինչև Ռուսաստանի ու Մոնղոլիայի սահմանները»⁶:

1.1. Հայաստանի տեղեկությունների

Չնայած իր վկայաբանական բնույթին՝ Ազաթանգեղոսի երկը պատմական մեծ արժեք է ներկայացնում ոչ միայն դիցաբանության և պաշտամունքային կենտրոնների, այլև հին Հայաստանի տեղագրության, նախարարական կարգի, երկրի ներքին կյանքի ուսումնասիրության համար: Գրիգոր Լուսավորչի քրիստոնեության քարոզչության գործունեության մասին խոսելիս, գրում է. «Ամբողջ հայոց երկրում, ծայրից ծայր, ջանաց, սփռեց, տարածեց քարոզչության ու ավետարանության գործը՝ սատաղցիների (Սատաղ քաղաքը գտնվում էր Փոքր Հայքում, Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմտյան սահմանի վրա) քաղաքից մինչև Խաղտյաց երկիրը (պատմական Խաղտիք գավառը), Կղարջքի մոտ (Գուգարաց բղեշխության Հայաստանի հյուսիսային գավառներից էր) և ապա ընդհուպ մինչև մասքութների (նրանց թագավորությունը գտնվում էր Կասպից ծովի ափին և

թարգմ. և ծանոթագր.՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1883 աշխատությունից (այսուհետ՝ Ագ. գլ. և էջը):

⁶ Տե՛ս Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Ազաթանգեղոսի բանահյուսական աղբյուրների հարցի շուրջ. – Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետ՝ ՊԲՀ), 1964, N 4, էջ 53:

ընդգրկում էր Չորա (Ճորա) երկրի սահմանները, մինչև Ալանաց դռները), Կասպից սահմանները և Հայոց թագավորության Փայտակարան քաղաքը: Ամիդ (Աղձնիք նահանգի հարավ-արևմտյան կողմում, Տիգրիսի ափին, այժմ կոչվում է Դիարբեքիր) քաղաքից մինչև Մծբին քաղաքը, քերելով Ասորիքի սահմանները, Նոր Շիրական (Պարսկահայք նահանգն է Հին Հայաստանում) երկիրը, Կորդուք գավառը մինչև Մարաց ամուր աշխարհը, մինչև Մահքր-Տան (Մահկերտ տուն՝ Պատմական Հայաստանի ամենահարավային ծայրամասն էր, որը Արշակունյաց ժամանակաշրջանում մտնում էր Նոր Շիրական բղեշխության մեջ)⁷ իշխանի երկիրը և [հարևան երկիր] Ատրպատական՝ սփռում, տարածում էր իր ավետարանական քարոզը» [Ագ., գլ. ՃԻ. 842, էջ 469]: Ազաթանգեղոսը հստակորեն ներկայացնում է ոչ միայն Հայաստան երկրի տարածքները, այլև հայոց եկեղեցուն ենթակա երկրները՝ Վրաստանն ու Աղվանքը: Վաղարշապատում, ապա Դվինում նստող հայոց կաթողիկոսի ազդեցությունն ու հեղինակությունն այնքան ուժեղ էր Վրաց և Աղվանից եկեղեցիների վրա, որ VI դարի ասորի պատմիչ Զաքարիա Հռետորը այս ամբողջը մեկ եկեղեցի համարելով՝ նրա գլուխն է նկատում Դվինում նստող Հայոց կաթողիկոսին: Ապա ավելացնում է՝ «նրանց առաջին կաթողիկոսի անունը Գրիգոր էր, արդար և հայտնի մի մարդ»⁸:

Ուշագրավ են երկրի բարձր դիրք գրաված նախարարական տների, նրանց զբաղեցրած արքունական բարձրագույն պաշտոնների ու նրանց տիրույթների վերաբերյալ Ազաթանգեղոսի հավաստումները: Նա գրում է. «Հավաքեց [Տրդատ Գ արքան՝ 298-330թթ.] իր երկրի գլխավոր նախարարներին ու կուսակալներին: Առաջինը՝ Անգեղ տան (պատմական Աղձնիք նահանգի ամենախոշոր գավառը) իշխանը,

⁷ Բացատրությունները քաղված են Ս. Երեմյանի «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», Երևան, 1963 աշխատությունից:

⁸ Ասորական աղբյուրներ: Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 8, թարգմ. Բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր.՝ Հ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976, էջ 313:

երկրորդը՝ Ադանյաց իշխանը (երկրի չորս բոլեշխություններից մեկը), որը երկրի մեծ բոլեշխն է, երրորդը՝ Մարդպետության իշխանը («մարդպետություն» գործակալություն, որ կրել է «հայր» տիտղոսը, որը համարվում էր արքունիքի և արքունի գանձերի ու կալվածքների, արքունի կանանց վերակացուն, արքայազնների դաստիարակը և որի անունով էլ կոչվել է մի գավառ՝ «Մարդպետական»), չորրորդը՝ իշխանության թագադիր ասպետ իշխանը (պալատական արարողությունների վերակացուն), հինգերորդը՝ սպարապետության իշխանը՝ Հայոց աշխարհի գորավարը, վեցերորդը՝ Կորդվաց (Հայաստանի 15 նահանգներից մեկը՝ Կորդուք կամ Կորճայք անվամբ), յոթերորդը՝ Ծոփաց (Ծոփք նահանգը) երկրի իշխանը, ութերորդը՝ Գուգարաց երկրի իշխանը, որը անվանվում էր մյուս բոլեշխ, իններորդը՝ Ռշտունյաց երկրի իշխանը, տասներորդը՝ Մոկաց (Մոկք նահանգ) երկրի իշխանը, տասնմեկերորդը՝ Սյունյաց երկրի իշխանը, տասներկուերորդը՝ Ծավդեից (Արցախ նահանգը և Սյունյաց նահանգի Սողք գավառը կազմում էին Հայոց թագավորության Ծավդեացոց նախարարությունը), տասներեքերորդը՝ Ուտիացոց երկրի իշխանը (Ուտիք նահանգ⁹), տասնչորսերորդը՝ Զարավանդ (Պարսկահայք նահանգի հյուսիսային գավառը) և Հեր գավառի շահապ (մայրաքաղաքի կառավարիչը) իշխանը, տասնհինգերորդը՝ Մաղխագուրյան (արքայի պալատական պահակագործի թիկնապահների հրամանատարը) տան (Խոռխոռունիք գավառի) տեր իշխանը, տասնվեցերորդը՝ Արծրունյաց (Վասպուրական) իշխանը [Ագ., գլ. ՃԺԲ, 795, էջ 447]: Հայաստանի 16 նախարարական տների այս ցուցակը հիմնականում անաղարտ էր մնացել Արշակունյաց թագավորության գոյության ողջ շրջանում:

⁹ Ագաթանգեղոսի հաղորդման համաձայն Ուտիք գավառի Խաղխաղ քաղաքը (ներկայումս Ղազախ՝ Ադրբեջանի Հանր.) հայոց թագավորների ձեռնանոցն է եղել:

Ազաթանգեղոսը ներկայացրել է նաև Տրդատ Գ արքայի օրոք եղած կրոնական և պետական պաշտոնյաների ցանկը, ովքեր արքայի հետ ներկայացել էին Հռոմի Կոստանդին կայսրի հրավերին: Նրանց շարքում էին. «Մեծ արքեպիսկոպոս Գրիգորը, նրա որդի Արիստակես եպիսկոպոսը և մյուս եպիսկոպոս Աղբիանոսը, որը արքունական դռան վերակացու եպիսկոպոս էր, զինվորական կողմից՝ իր (արքայի) պալատի չորս գահերեցները, որոնք բղեշխ էին կոչվում. առաջինը՝ Նոր Շիրական կողմի սահմանակալը, երկրորդը՝ Ասորեստանի կողմի սահմանակալը, երրորդը՝ Արուստանի (Միգդոնիա, կենտրոնը՝ Մծբին – Ռ. Ն.) կողմի, չորրորդը՝ Մասքութների կողմի: Ապա արքան վերցրեց Անգեղ տան մեծ իշխանին, թագադիր ասպետին, մեծ սպարապետին, Մոկաց իշխանին, Սյունյաց իշխանին, Ռշտունյաց իշխանին, Մաղխագության տան իշխանին, Շահապիվանի շահապին, սպասկապետության (արքունի վերակացու) իշխանին: Եվ այլ բազմաթիվ մեծամեծներով ու յոթանասուն հազար ընտիր զորքով հանդերձ» [Ազ. գլ. ՃԻԵ. 873, էջ 485-487]: Փաստորեն Ազաթանգեղոսի հավաստման համաձայն՝ երկրի զորքը, որը կազմում էր բանակի հիմնական կորիզը՝ 70 հազար է եղել:

1.2. Հայ ժողովրդի ծագման խնդիրը ըստ Ազաթանգեղոսի տեղեկությունների

Ինչպես Փ. Բուզանդը, այնպես էլ սույն հեղինակը հայերին համարում է «որդիք» կամ «ազգն» և «տունն Թորգոմայ» [Ազ., գլ. ՃԵ. 776, էջ 437, գլ. ՃԺԲ. 796, էջ 447]: Բուզանդը, Կորյունը, Ազաթանգեղոսը Հին Կտակարանի և եկեղեցական հին պատմագիրների ազդեցությամբ հայերի սերունդը բխեցնում էին Հաբեթի սերնդից և Թորգոմի կամ Ասքանազի տոհմերից. «Որդիք Յաբեթի՝ Գոմեր- և որդիք Գոմերայ՝ Ասքանազ և Բիբաթ և Թորգոմայ» [տե՛ս Ծն., գլ. Ժ, 2-3]: Մովսես Խորենացին Թորգոմին համարում է Գոմերի թոռը, Թիրասի որդին և Հայկի հայրը, այսինքն՝ հայոց նախնին¹⁰: Փավստոսից և

---

¹⁰ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 76, 85:

Ազգաթանգեղոսից դեռ շատ առաջ հայերի նախահայր համարում էին Հին Կտակարանի եբրայական բնագրի «Թոգարմաս»-ին նաև III և IV դարերի եկեղեցական մատենագիրներ Հիպոլիտոսը և Եվսեբիոս Կեսարացին¹¹: Վերոհիշյալը հիմք ընդունելով՝ «Ասքանագյան ազգի և Թորգոմի տան ժառանգաբանական խնդիրների շուրջ» հողվածի հեղինակները փորձ են արել համառոտ անդրադառնալ Հին Կտակարանի Ասքանագ և Թորգոմ նահապետներին առնչվող կոնկրետ տվյալներին, նպատակ ունենալով վեր հանել հայ միջնադարյան պատմագրության «Հայաստան և հայ ժողովուրդ» միանշանակ իմաստային բովանդակություն ձեռք բերած «Թորգոմի տուն» և «Ասքանագյան ազգ» հասկացությունների էթնիկական և պատմական նախադրյալները¹²:

Աստվածաշունչն իրավամբ համարվում է Հին Արևելքի ժողովուրդների պատմության, նյութական և հոգևոր մշակույթների լուսաբանման գործում եզակի և արժանահավատ սկզբնաղբյուր: Այն Ք.ա. II-I հազարամյակների տարաբնույթ գործընթացների հենքի վրա, անձնավորված և վիպականացված արյունակից ազգակից նահապետների սերնդաշարքերի տեսքով ներկայացնում է նաև տարածաշրջանում ձևավորված բազմաթիվ ցեղերի ու ժողովուրդների ժառանգաբանական տոհմաձառն ու վերջինիս բազմաէթնիկ ճյուղավորումների աստիճանական զարգացումներն ու փոխակերպումները (գիրք Ծննդոց, Ա-Ծ):

2. Տնտեսական-արտադրական մշակույթ

2.1. Դաշտամշակություն և այգեգործություն

Ազգաթանգեղոսը պատկառանքով է խոսում հայերի երկրագործական հմտությունների մասին. բառացի գրում է. «[մշակները] վար են վարում՝ ցելում, կակղացում, հերկում սևակոշտ

¹¹ Տե՛ս **Չ. Մանանդյան**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 16; **Ն. Ադոնց**, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 307:

¹² Տե՛ս **Ռուզան Մկրտչյան**, **Աշոտ Փիլիպոսյան**, Ասքանագյան ազգի և Թորգոմյան տան ժառանգաբանական խնդիրների շուրջ. – Հայոց սրբերը և սրբավայրերը (Ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը), Երևան, 2001, էջ 383-394:

երկիրը ակոսաձիգ պատառելով, պարարտացնում, սկզբից քրտնաբեր աշխատությամբ մոլաբույս արմատները ընդ վայր կտրելով (արգելելով) սիզաբույս բանջարեղենի տարապարտ աճումը, ապա սերմանում են օգտակար ցանքի սերմերը» [Ագ., գլ. ԿԲ. 519, էջ 287]: Պատմիչը ակնարկում է, որ հայ հողագործի «օգտակար սերմերն են՝ ցորենը, հաճարը, գարին, կորեկը, գավարսը (դեղին կորեկ), ոսպը, ոլոռը, որիզը (բրինձ), կուղը (բակլա), սիսեռը և բագում այլ մշակաբույսեր, որ կարելի չէ (ամբողջը) թվարկել: Սրանցից յուրաքանչյուրը գարնանը, իր ժամանակին ցույց է տալիս իր հարությունը՝ բույսով, համով, հոտով, բողբոջով, ծաղկով և պտղով: Տերևազգեստ բույսերն իրենց մերկությունը ծածկում են յուրաքանչյուրն ըստ իր ձևի» [Ագ., գլ. ՁԵ. 647, էջ 361]:

Ինչպես տեսանք, կերակրի ընդդեմ պարագաները ևս հայերին հայտնի են հնուց ի վեր: Տնտեսական կարևորության շնորհիվ դրանք հարատևում են մինչև այսօր: Ագաթանգեղոսը հպարտությամբ գրում է. «կալերը պիտի լցվեն ցորենով, գինու յուղի (ձեթի) հնձանները պիտի զեղան» [Ագ., գլ. ԿԵ. 537, էջ 297]: Նա նաև նշում է, որ երկիրը կշենանա միայն մշակի քրտնաբեր ու համառ աշխատանքով: Պատմագիրը հիշատակում է խելամիտ լինելու համար ասույթ դարձած, տարածում ստացած հետևյալ խոսքերը. «Ի՞նչ վարի ու սերմանի մարդը, նույնն էլ կհնձի» [Ագ., գլ. ԿԲ. 518, էջ 287]: Հաճախ է դիմում ժողովրդական ասույթներին. «...Եթե մշակը չքրտնի սաստիկ շոգին՝ արևահար լինելով, ձմեռային հանգստյան օգտավետ ուրախության պտղաբեր արդյունքը չի հասկանա», մինչդեռ «... երբ ցորենի խուրձը հնձի ժամանակ սերմանողներին մատուցի պարարտ, բերրի պտուղը, նրա հետ և ուրախալի, բերկրալի ցնծություն է բերում ամենքին» [Ագ., գլ. Ը. 104-105, էջ 71]: Մեկ այլ առիթով էլ որպես նախատինք, զգուշացում՝ ուղղված անօրեն մարդկանց, գրում է. «Այդպիսիների հանդերը, որում (մոլախոտ) էր հասել, դրա համար նրանց մանգաղը գործի անցավ, հնձեց ու կիզեց նրանց իր հրդեհով: Թրթուրը կերավ նրանց և

ջորյակը (բզեզ) նրանց ոչնչացրեց ու նրանց մեղքերի մորեխը արածեց նրանց վրա: Դրա համար վաղաժամ գոսացան» [Ագ., գլ. ԿԶ. 539, էջ 299]:

Գեղարվեստական վառ գույներով է նկարագրել հողագործական աշխատանքների՝ վար ու ցանքի եռուզեռի, զարնան զարթոնքը ազդարարող թռչունների վերադարձը [Ագ., գլ. 658, էջ 369]. «Արդ, բուսաբեր ու ծաղկաբեր զարունների ժամանակ, որոնք ձմեռվա հնությունից հետո զարնանային գեղեցկության վերածնունդն են բերում, թռչուններն էլ գիտեն իրենց զալստյան ժամանակը: Արդարև, ծիծեռնակն ու տատրակը և խորդը (կռունկ), որոնք դաշտի թռչուններ են, գիտեն իրենց զալստյան ժամանակը: Քանզի զարնան ժամանակով իրենց զալստյամբ ցույց են տալիս մարդկանց ուրախ կյանքի ժամանակը, երգելով, ճչալով, ճոփոդելով և բույն շինելով» [Ագ., գլ. ԶԸ. 655, էջ 367]: Ապա ավելացնում՝ «թռչունները (նկատի ունի ծիծեռնակը, տատրակը, կռունկը), որ «դաս-դաս գալով, երամներով տարածվում են» երկրագործության, հողագործության փողեր են, գոչաձայն աղաղակ են բարձրացնում, քնից զարթնեցնում են մշակներին մարդկանց օգտակար գործի արթնության և կանուխ [զարթոնողներին] փութացնում են եզների մոտ» [Ագ., գլ. ԶԸ. 657, էջ 367-369]: Գարնան գալը և երկրագործական աշխատանքների սկիզբը ազդարարող մեկ այլ խորհուրդ է բերում պատմագիրը. «Թզենու ծառից սովորեցեք առակը, քանզի երբ ոստերը կակղեն ու տերևակալեն, գիտեցեք, թե մերձ է զարունը» [Ագ., գլ. 624, էջ 359]: Ուշագրավ է, որ Ագաթանգեղոսը այդ բարիքները ստեղծող շինականներին անվանում է նաև «բնակք» [Ագ., գլ. ԺԲ. 131, էջ 82], «ձեռասունկ» կամ «ձեռասունկ» [նույն տեղում]:

Վաղմիջնադարյան Հայաստանում գործածելի են եղել երկրագործական փորող ու վարող գործիքների այն տեսակները, որոնք լայն կիրառություն են ունեցել ավելի քան մեկ և կես հազարամյակ անց ևս: Հին բրիչները հայ մատենագրության մեջ անբավարար են նկարագրված, բայց Ագաթանգեղոսի երկում հանդիպում ենք դրանց զանազան տեսակների գոյությանը և

գյուղատնտեսության մեջ ու հուղարկավորման ժամանակ օգտագործված լինելուն: Ուշագրավ է Ագաթանգեղոսի մի վկայություն. «Նույնպես և նրանք երկուսով՝ Աշխեն տիկինը ու թագավորի քույր Խոսրովիդուխտը, բրողների նման, իրենց հանդերձի մեջ վերցնելով հողը, դուրս էին թափում» [Ագ., գլ. ՃՁ. 766, էջ 431]: Ագաթանգեղոսը տարբեր աշխատանքներ ներկայացնելիս հիշատակել է փորող գործիքներ՝ բիր, բրիչ (փայտատ) ու բահ: Ագաթանգեղոսը հաղորդում է. «Արդ՝ թագավորը բրիչ (փայտատ) ու բահ առած փորեց սրբերի հանգստյան գերեզմանները» [Ագ., գլ. ՃՁ. 766, էջ 431]: Իսկ վարող գործիք էր «... լուծը, որ ձգում էր եզների ամուլը» [Ագ., գլ. ԿԷ. 543, էջ 301]: Որպես հնձի գործիք է հիշատակում մանգաղը. «Վերցրեք մանգաղները, քանզի հասել է կթոցի (բերքահավաքի, հնձի) ժամանակը, մտեք հարեք հնձանները, քանզի հնձանները լցված են և իրենց գուբերը (կարասները) զեղում են...» [Ագ., գլ. ԿԷ. 537, էջ 297-299]: Պատմագիրը ակնարկում է ցանքերը մաքրել թրթուրից, ջորյակից, ժանգն (որդ) ու մորեխից, փուշ ու տատասկից, նրանց վնասաբեր ազդեցություններից [Ագ. գլ. ԿԵ. 539, էջ 299]: Ամենատարածված հացի մշակաբույսերից մատնանշում է ցորենն ու հաճարը [Ագ. գլ. ԿԲ. 524, էջ 294]:

Դժբախտաբար Քսենոփոնից մինչև հայ մատենագրության հանդես գալը մենք հայկական գյուղական համայնքի մասին և ոչ մի վկայություն չունենք: Մեր մատենագիրները, ինչպես հայտնի է, շատ սակավախոս են, երբ խոսքը վերաբերում է հասարակության համար անմիջական նյութական բարիքներ արտադրողներին: Բայց եղած հատուկենտ վկայությունները ցույց են տալիս, որ վաղ ավատատիրական դարաշրջանում ավելի ու ավելի էին կատարելագործվում երկրագործական արտադրամիջոցները, համեմատաբար ինտենսիվ են դառնում հողամշակման ձևերն ու մեթոդները: Պահպանվել են վկայություններ այն մասին, որ հողագործ մշակները հողերը մաքրում են մոլախոտերից, դաշտ են փոխադրում

պարարտանյութեր՝ մոխիր գոմաղբ: Մշակում են տեխնիկական կուլտուրաներ՝ կտավատ, վուշ, կանեփ, բամբակ, բրինձ¹³:

Խաղողագործությամբ զբաղվում էին ոչ միայն հայկական գյուղերում, այլև տարբեր քաղաքներում, որտեղ կային դրա համար բարենպաստ կլիմայական պայմաններ: Այն մասին, որ հին Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկում, Վաղարշապատում, աճեցվում էր խաղողը և կային գինու հնձաններ՝ մենք գիտենք Ագաթանգեղոսի վկայությունից: Մատենագիրը այգեստաններ և հնձաններ է հավաստել Վաղարշապատ մայրաքաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմերում: Պատմիչը խոսում է հայկական գինու ընտիր որակների մասին [Ագ. գլ. ՃԻԱ. 847, էջ 473]: Հայկական գինին համարել է «հուր», «հրաբաժակ». «Շտեմարանները հրով լցվեցին և նրանով զեղան նրանց հնձանները» [Ագ. գլ. ԿԵ. 539, էջ 299]: Պատմագիրը հիշատակում է այգու բարիքները, որոնցով, այնքան հարուստ է եղել Հայաստան երկիրը, «քանզի ամեն տեսակ ծառատունկերը լավ նմուշներ և օրինակներ են... արմավենին, թզենին, կարմրախնձորը, կարմրատանձը, կարմրադեղձը... տեսակ-տեսակ մրգեր են... կիտրոնը, բաղասամոնը, դափնին, գեղեցիկ ձիթենին, սերկևիլը, մուրտն ու ընկույզը, նուշը, քնարուկը, հաճարուկը, թուֆը, նուռը և հոնը» [Ագ., գլ. ՁԵ. 644, էջ 359]: Առավել հստակ Ագաթանգեղոսի վկայություններում ենք հանդիպում պտղատու ծառերի՝ թզենու, խնձորենու, տանձենու, դեղձենու և բազմաթիվ այլ մրգատուների անվանումների: Պատմիչը նաև նշում է. «Նրանք նույն բնությունից են, սակայն նրանց պտուղները այլազույն են քանզի յուրաքանչյուրը նրանցից նույնիսկ իր առանձին հոտն է արձակում» [Ագ., գլ. ՁԵ. 643, էջ 359]: Գրքում պատմիչը զովաբանում է թզենին՝ «պտղաբեր իր քաղցրության մեջ...» [Ագ., գլ. ԿԵ. 537, էջ 297]:

¹³ Տե՛ս Ագաթանգեղայ Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 259, 324-325, հմմտ. նաև 262, 264, 267-270 և այլն:

Պատմագիրը ներկայացնում է նաև Հայկական լեռնաշխարհի բուսականության բազմազանությունը. «Ամենայն մրգաբեր, ծաղկաբեր, տերևաբեր և հասկաբեր ծառերի տեսակներ՝ բարձր և հսկա՝ ինչպես մայրին, նոճին, սոճին, թեղոշը (կարմիր կաղնի), սարդը (սարդենի), սարոն (կիպարիոս), սոսը (չինարին), հակրին (արքայամորի), գիհին (նոճիների կարգին պատկանող փշատերև թուփ, որի պտուղները գործ են ածվում իբրև խունկ, իսկ փայտը ճախարակագործության մեջ¹⁴) կաղամախը, ուռին, տոսախը» [Ագ., գլ. 644, էջ 559-561]: Սրանց հետ միասին թվարկում է նաև գույնզգույն և երփներանգ ծաղիկները, ինչպես՝ «մանրագորը (մարդախոտ), վարդը, շուշանը, ասպազանը (տիպատատուկ), հասմիկը, անիարը (լուտաս), ամնակը (տերեփուկ), նարգիզը, շամպոլիտակը (քարխոտ), մեղրուկը (թոքախոտ), հորոտն ու մորոտը, մանուշակը և ամենայն համասպրամ (անուշահոտ) ծաղիկներ, որոնց բողբոջը երևալու է գարնանը, ձմեռվանից հետո» [Ագ., գլ. 2Ե. 645, էջ 361]: Զանց չի առնում հիշատակելու նաև «տեսակ-տեսակ դալար մանրախոտերը՝ լոռը (ջրիմուռ), վարսակը և կնյուկը (վաղմեռուկ) և նրանց նմանները» [Ագ., գլ.2Ե. 647, էջ 361]: Փշոտ բույսերից էլ առանձնացնում է «դժնիկը (եղջերափուշ) ու տատակը, եղինձն ու կայծուկը (ուղտափուշ), վնասակար դաղձը (գայլախոտ)» [նույն տեղում] և այլն:

2.2. Արհեստների և առևտրի վերաբերյալ հիշատակություններ

Ազաթանգեղոսի գրքում կան որոշ հիշատակություններ արհեստների և երկրում ու երկրից դուրս կատարվող առևտրի վերաբերյալ: Այրարատ գավառում, Վաղարշապատ քաղաքում, որը Նորաքաղաք էր կոչվում և հայոց թագավորների նստավայրն էր, նրա հյուսիս-արևելյան կողմում՝ այգեստանների հնձաններում էին հաստատվել Հռիփսիմյան կույսերը: Այստեղ նրանք կերակրվում էին իրենց ունեցվածքը քաղաքում վաճառելով, չունեին իրենց հետ ապրուստի միջոցներ, բայց մեկը նրանցից գիտեր ապակեգործության

¹⁴ Տե՛ս **Ստ. Մալխասեանց**, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. I, ԵՊՀ հրատ., Եր., 2010, էջ 435:

արհեստը և «ապակեղեն ուլունքներ պատրաստելով՝ իրենց օրական ապրուստի ու պարենի դրամն էին ճարում» [Ագ. գլ. ԺԳ. 150, էջ 93]:

Պատմիչը տեղեկություններ է հաղորդում երկրի առևտրական կապերի, հեռավոր երկրների հետ այդ կապերն աշխուժացնելու կարևորության մասին: «Լցնելով մեծաբեռ ծանր ապրանքներ, թանկագին ու հարզի իրեր որպես զարդ և օգուտ... փութանք բացել մեր վաճառականական խանութների առևտուրը՝ վաճառենք ունկնդիրներին մեր աշխատանքի արդյունքները՝... բերելով մեր առևտրի շահը ի նպաստ երկրի շենացմանը՝ ավելացնենք երկրի գանձը...» [Ագ., 17, էջ 23]: Ագաթանգեղոսը խոսելով վաճառականության դերի մասին, գրում է, որ նրանք թագավորներին զարդարում էին ծանրագին մարգարիտներով, զանազան պատվական քարերով և երփներանգ գունագեղ կերպասներով, և երկիրը զարդարում էին նոր ու չքնաղ բարիքներով: Նրանք քաղաքների զարդ են և գավառների հպարտություն, երկար ճանապարհների չափարարներ են, աշխարհի ճամփորդներ և օտարություն ճաշակողներ: Նրանք ամենքին խնդացնում են և շատերին ուժ տալիս, իսկ աշխարհին՝ կարողություն: [Իրենց ապրանքներով] մերկերին հագցնում են, քաղցածներին հագեցնում, ծարավներին արբեցնում և հարուստների համար գանձեր հավաքում» [Ագ., 4, էջ 9-11]: Այնուհետև ավելացնում է, որ դրանք [ապրանքները] վաճառականների կողմից հեշտությամբ չեն ձեռք բերվում, այլ «երկայն ուղիներ անցնող, մեծ չարչարանքով, երկար ճանապարհներում բավականաչափ պաշար օգտագործելով, մեծ ջանքերի գնով» [Ագ., 8, էջ 13]:

2.3. Փոխադրության և կապի միջոցների, չափ ու կշիռի վերաբերյալ տեղեկություններ

Չայկական լեռնաշխարհը, լինելով Առաջավոր Ասիայի հնագույն մշակույթի և քաղաքակրթության կենտրոններից մեկը, դեռևս տակավին վաղնջական ժամանակներից (V-IV հազ. մ. թ. ա.) դարձել էր նաև առաջնակարգ, ժողովրդական տնտեսության մեջ իրենց կենսունակությունը պահպանած հաղորդակցության

երթուղիների, ցամաքային լճկան ու գրաստային, ինչպես նաև՝ ջրային փոխադրամիջոցների ու դրանց ծառայությունների ստեղծման և օգտագործման տարածաշրջան¹⁵: Հայ և օտար մատենագիրները չափազանց կցկտուր վկայություններ են թողել նյութական մշակույթի այս ոլորտի վերաբերյալ:

Ազաթանգեղոսի սուղ, բայց և բացառիկ արժեքավոր տեղեկությունները ևս հնարավորություն են ընձեռում վեր հանելու փոխադրության որոշ տեսակների մոտավոր պատկերը: Դրանցից մեկը շքակառքերի օգտագործումն է եղել վաղմիջնադարում: Պատմագիրը դրանց տվել է «ոսկեպատ գահավորակներ» անվանումը, որ հիմնականում կիրառվել է բարձրաշխարհիկ հասարակության շրջանում, մանավանդ արքունիքում: Բուզանդի նման, Ազաթանգեղոսը ևս նշում է, որ արքունական, պատվավոր կանանց տեղից տեղ փոխադրման համար գործածել են շքեղ գահավորակները: Այսպես, պատմագրի հավաստումներից մեկում ասվում է թե, երկրի արքա Տրդատը Հռիփսիմե կույսի գեղեցկությամբ գմայլված՝ սպասավորներով հանդերձ արքունիքից շուտափույթ **ոսկեպատ գահավորակներ** է ուղարկում քաղաքից [մայրաքաղաք Վաղարշապատից – Ռ. Ն.] դուրս հնձանի դուռը՝ ուր նրանց կացարանն էր (վանքը) նրան արքունիք բերելու, կնության առնելու համար [Ազ., գլ. ԺԵ. 166, էջ 99]: Գահավորակ եզրույթը, բացի նստելու և պառկելու բազմոց նշանակությունից, վաղ միջնադարում գործածվել է նաև շարժական բազմոցի՝ դեսպակի նշանակությամբ, որի վրա նստում էին, և որի առջևից և հետևից՝ ձողերից բռնած ծառաները ձեռքով կամ սպիտակ ջորիներ լծած՝ մեկը առջևից, մյուսը հետևից փոխադրում

¹⁵ Տե՛ս Լ. Ն. Պետրոսյան. Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ. Ա, Հետիոտն և գրաստային փոխադրամիջոցներ (պատմաագագրական ուսումնասիրություն). – Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, գ. 6, Երևան, 1974, էջ 93-157, նույնի՝ Հայոց ավանդական փոխադրամիջոցների պատմամշակութային աղբյուրները, նույն տեղում, գ. 22, էջ 241-264:

էին տեղից տեղ¹⁶ : Այն **հովանի ունեցող թագավորական** պատգարակ էր: Հայ մատենագրության մեջ փոխադրության այդպիսի միջոցը անվանվել է նաև **ժանվար, անդրուար, պատգարակ**¹⁷: Երկար ճանապարհ կտրել անցնելու համար գործածել են **ոսկեպատ կառքեր**, որոնց լծում էին սպիտակ ջորիներ, օրինակ՝ «հանեցին Գրիգորին (Գրիգոր Լուսավորչին) արքունական ոսկեպատ կառքը՝ լծված սպիտակ ջորիներով» [Ագ., գլ. ՃԺԳ, 803, էջ 451]: Այդ նույն տեղում հավելում է՝ «հունաց երկիրը հյուրամեծարության մեկնելու համար արքայի և Գրիգորի շքախմբին միացել էին նաև երկրի իշխանները՝ իրենց **կառքերով ու երիվարներով**, զորքով, զինանշաններով, յուրաքանչյուրն իր գնդով» [նույն տեղում]: Հատուկ, սպիտակ ջորիներով լծված կառքերում էին տեղափոխում «աստվածային գանձերը՝ սրբերի նշխարները...» [Ագ., գլ. ՃԺԴ. 811, էջ 455]: Արքունական գահավորակներին կամ կառքերին սպիտակ ջորիներ լծելու սովորույթը բացատրվում է հետևյալ հանգամանքով. ջորին երկար ուղևորությունների համար ամենադիմացկուն կենդանին էր, իսկ սպիտակ գույնը անմեղության, պարզության, բարի կամքի, հաջողության խորհրդանշանային դեր է կատարել, հաջողության նշան էր: Նույնպիսի պատկերացում կար նաև գրաստի մյուս տեսակների՝ ձիու և ընտանի այլ անասունների՝ ցուլ, գոմեշ, եզ և այլնի նկատմամբ: Ըստ հայ ժողովրդական ավանդության սովորույթների և պատմիչների, հատկապես Ագաթանգեղոսի հավաստումների՝ ջորին ծառայել է հիմնականում որպես բարձկան և լծկան, ձին՝ հեծկան փոխադրամիջոց:

Ներբնակավայրային, անտառաշատ տեղանքներում մշտական, բարձկան, առանձին դեպքերում նաև հեծկան տարածված փոխադրամիջոց է ծառայել էշը: Դրան հեծնելու ու բարձելու համար անհրաժեշտ հարմարանքներ ու սարքեր մեզանում գործածվել են

¹⁶ Տե՛ս **Ստեփանոս Մալխասեանց**, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. Ա, (Ա-Ե), Երևան, 2010, էջ 506:

¹⁷ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, Հայոց պատմություն, Երևան, 1968, էջ 233, 237 և այլն:

հնուց ի վեր: Մեծ չափերով օգտագործվել են կաշվե, թաղիքե և փայտե զանազան հարմարանքներ, որոնք բնականաբար մեզ չեն հասել [Ազ., գլ. ՃԺԳ. 803, էջ 407, ՃԺԴ. 811, էջ 411 և այլն]:

Ուշագրավ են վկայությունները նավարկության, ջրային տրանսպորտի մասին: Դրանք ըստ երևույթին եղել են լաստանավեր: Նա գրում է. «Թիավարում է փայտաշեն և երկաթե բեռներով ամրացված սրընթաց նավերը» [Ազ., գլ. 1, էջ 7]:

Չափ ու կշիռների, դրանց թվում նաև երկարության չափական միավորների գիտական մեկնաբանությունը տնտեսական կյանքի և գիտության շատ խնդիրների լուծման կարևոր բանալի է սա: Թեև սակավ, բայց ուշագրավ են տարածության և ժամանակի չափի միավորների մասին պատմագրի հիշատակությունները: Տարածության չափի նրա նկարագրած ամենափոքր միավորներից են **թիզը**, **քիլը** և **ձեռքի ափը**. «Ո՞վ է չափել իր ափով բուրբ ջրերը, իր թիզով՝ երկինքը և իր քիլով՝ ամենայն երկիրը» [Ազ., գլ. ԻԴ. 267, էջ 151]: Թիզը՝ հին ժամանակներում և այժմ էլ ժողովրդի մեջ ընդունված երկարության չափ է, որը հավասար է լայն բացված բութ մատի և ճկույթի միջև եղած տարածությանը: Այն հավասար է 24-25 սմ-ի: Ինչ որ նախկինում չափում էին թզով՝ այժմ չափում են մետրով¹⁸: Քիլը թզից փոքր է և հավասար է բթամատի և ցուցամատի բացվածքին, որն էլ հավասար է ութ մատնաչափի հաստության¹⁹: Պատմագրի գրքում հիշատակված է **ասպարեզ** կամ **ձիընթաց** տարածության չափերը: Ձիընթաց հեռավորության մասին ունենք այսպիսի հիշատակություն. «Երբ եկան մոտեցան Եփրատ գետին (Գրիգոր Լուսավորիչին դիմավորելու համար եկած նախարարները), երկու ձիընթաց հեռավորությամբ և դեռ կամենում էին անցնել մի փոքր ձորակ, սակավ ջրի միջով, կանգնեցին կառքերի սպիտակ ջորիները, որոնց վրա գտնվում էին աստվածային գանձերը՝ սրբերի նշխարները և չկարողացան հանել ձորակի միջով» [Ազ., գլ. ՃԺԴ. 811, էջ 455]: Ասպարեզ, որ բառացի

¹⁸ **Ստեփան Մալխասյան**, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. II, Երևան, 2010, էջ 106:

¹⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., հ. IV, Երևան, 2010, էջ 574:

նշանակում է ձիարշավ, ձիընթացարան, գործածվել է իբրև երկարության չափ՝ հավասար է ձիընթացարանի երկարությանը, որը հավասար է 230, 112 մետրի²⁰:

Հնագույն ժամանակներից սկսած մինչև XX դարի սկզբներն անգամ երթուղիների անցման ժամանակի և նրանց հեռավորության ժողովրդական չափանիշը հանդիսացել են օրը և նրա տարբեր մասերը: Այսպես, երկրի արքան Վաղարշապատից «մինչև Մասիսն ի վեր անցել է յոթնօրյա ճանապարհ» [Ագ., գլ. ՃԶ. 767, էջ 431]: Իրոք, եթե մեկ օրում միջին հաշվով կարող էր կտրել անցնել 25-35 կմ, ապա մայրաքաղաք Վաղարշապատից Մասիսն ի վեր գնալն ու գալը կարող էր տևել յոթն օր, նամանավանդ, ըստ պատմագրի՝ այնտեղից արքան շալակով պետք է բերեր լեռան գլխից «կարծր, անտաշ, անկոփ, խոշոր, ծանր, երկայն, հաստ ու մեծամեծ քարեր...»:

Ազաթանգեղոսը ուշագրավ հավաստում ունի ուղենիշ խաչքարերի տեղադրության մասին: Քրիստոնեացվող հին Բագինները սահմանագծող քարե ուղենիշ խաչքարեր էին տեղադրում՝ տերունական [խաչի] նշաններով և ավանը իր ամրություններով հանդերձ եկեղեցուն ի ծառայություն նվիրելու համար [Ագ., գլ. ՃԹ. 785, էջ 441]: Բագինների տեղերը, տաճարային շինությունները, որ հետագայում վերաշինվում էին եկեղեցիների, վանական համալիրները պարսպվում էին «քաղաքորմով, տերունական խաչի նշանն էին կանգնեցնում: Նույնպես և ճանապարհների ելքերի ու մուտքերի մոտ, փողոցներում, հրապարակներում, խաչմերուկներում, որպես պահապան ու ապավեն, կանգնեցրեցին ամենքի երկրպագած նույն նշանը» [Ագ., գլ. ՃԼ. 72, էջ 439-441]:

3. Վաղմիջնադարյան Հայաստանի նյութական մշակույթը

3.1. Տարագ: Հագ ու կապ:

Ազաթանգեղոսի երկում ակնարկային նկարագրությունների ենք հանդիպում տարազի, շենքերի, կահույքի, լուսավորության,

²⁰ Տե՛ս Չ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 273:

կիրառական արվեստների մասին: Հագուստի վերաբերյալ բազմաթիվ հաղորդումներ կան, որոնք սոցիալական տարբեր զբաղմունքների տեր մարդկանց բնութագրող ցուցիչներ են: Այսպես, դրանցից մեկում ներկայացվում է արքունական ազնվական կնոջը բնութագրող տարազային համալիրը. «Տրդատը Հռիփսիմե կույսին արքունիք բերելու համար նրա հետևից «ոսկեպատ գահավորակներ հասցրին, սպասավորներով հանդերձ, հնձանի դուռը, քաղաքից դուրս, ուր նրանց կացարանն (վանքն) էր: Նան ազնիվ, գեղեցիկ, փապուկ ու պայծառ հանդերձներ և երևելի զարդարանքներ մատուցեցին նրան արքունիքից, որպեսզի զարդարվի և շուքով ու պատվով քաղաք մտնի ու ներկայանա թագավորին» [Ազ., գլ. ԺԵ, 166, էջ 99]: Հակիրճ ակնարկների ենք հանդիպում թագավորական զգեստի ու զարդարանքի մասին, թեև դրանք շատ սեղմ, ոչ ամբողջական համալիր պատկերներ են: Հռոմի կայսր Դիոկղետիանոսի (284-305) կողմից հայոց Տրդատ Մեծին թագադրելու առիթով Ագաթանգեղոսը գրում է. «Կայսրը հրամայեց ծիրանի պատմուճանը Տրդատի վրա նետել, և զարդարեցին կայսերական զարդով, զցելով նրա վրա թագավորական նշանը...» [Ազ., գլ. Դ. 45, էջ 37]: Ըստ պատմիչի մեկ այլ հիշատակության՝ [Դիոկղետիանոս կայսրը] հույժ բարձրացրեց և մեծամեծ պարգևներ տվեց նրան, թագ դրեց գլխին և ծիրանի պատմուճաններով զարդարելով՝ պատվեց նրան: Կայսերական զարդով շքեղացնելով մեծարեց և օգնական բազում զորք հանձնելով՝ ուղարկեց նրան սեփական Հայոց աշխարհը [Ազ., գլ. Դ. 46, էջ 37-39]: Փ. Բուզանդից զատ՝ Ագաթանգեղոսը նույնպես հաստատում է արքայական ազնիվ կտորից ծիրանագույն պատմուճանների գործածության մասին: Յոթ մեղյանների բազիններին ուխտի գնալու աստվածների կուռքերին պաշտամունք կատարելու օրերին արքայական նվիրատվությունների ճոխ նկարագրությունների ենք հանդիպում:

«[Տրդատ արքան] իր Արշակունի տոհմի հայրենական պաշտամունքի վայրերը մեծարեց՝ նվիրաբերելով սպիտակ ցուլեր ու նոխազներ, ճերմակ ձիեր ու ջորիներ, **ոսկեղեն ու արծաթեղեն զարդեր, փողփողուն ծոփերով, պսակներով ու շարաններով զարդարուն մետաքսե զգեստներ, ոսկի պսակներ ու արծաթե գոհարաններ, թանկագին քարերով լի գեղեցիկ անոթներ, ոսկի ու արծաթ պայծառագույն հանդերձներ և գեղեցիկ զարդեր:** Մեկ հինգերորորդ բաժին հանեց բերված հարուստ ավարից և մեծ պարզներ շնորհեց քուրմերին, իսկ իր հետ եղած գորքին ընծաներ տվեց ու արձակեց» [Ագ., գլ. Ա. 22, էջ 27-29]:

Ազաթանգեղոսը շոայլ տեղեկություններ է հայտնում հայոց թագավորներին արևելյան, մասնավորապես հնդկական թանկագին քարերով, «ճանրագույն մարգարիտներով, զանազան պատվական քարերով և երփներանգ գունավոր կերպասներով» [Ագ., 4, էջ 9] զարդարելու սովորույթի մասին: Հնդկաստանից բերված «թանկագին մարգարիտը՝ նուրբ բոլորակաձև, լուսավոր, հազվագյուտ, չունի բիծ կամ արատ իր ճաճանչավոր փայլի մեջ՝ առատորեն զարդարում է թագավորների վայելուչ թագերը և կամ Հնդկաց աշխարհից բերված թանկագին քարերի [նման] որոնք վայելուչ զարդով, խույրով ու պսակով զարդարում են թագավորին» [Ագ., գլ. 8, էջ 13]: Պատմագիրը անդրադառնում է դրանց ոչ միայն ճոխ ու շքեղ, արտահայտիչ կողմերին, այլև առողջապահական նշանակությանը: Նա գրում է. «Իսկ սրանց լույսի ճաճանչը, ոչ միայն թագավորի գլուխն է զարդարում ի տես այլոց, այլև ամենքին է զարդարում, լուսավորում, ճոխացնում, ամենքին է գոհացնում, մխիթարում, բժշկում, թագավորներին շքեղացնում է փողփողուն վերջավորությամբ արտախույր պսակի նման...» [Ագ., գլ. 9, էջ 13]:

Ազաթանգեղոսի մի հաղորդումից էլ պարզ է դառնում, որ հայ թագավորները կրել են ճանրագին մարգարիտից, իբրև սրտի (բարի) կամքով զարդ՝ ականջից կախված գինդ [Ագ., գլ. 11, էջ 15]:

Շատ սեղմ հաղորդում ունենք նկարչական արվեստի վերաբերյալ: Պատմագիրը այս առնչությամբ գրում է, թե Հռոմի Դիոկղետիանոս կայսեր համար գեղեցկատես կին որոնողները տեսնելով «պարկեշտագեղ Հռիփսիմեին, սքանչելի տեսիլքով ապշած, զարմացած՝ նկարը տախտակի վրա նկարեցին և թագավորին հասցրեցին» [Ագ., գլ. ԺԳ. 139, էջ 85]:

Ուշագրավ է նահատակված Հռիփսիմե կույսերի հուղարկավորմանը նրանց հետ դրվող նյութական մշակույթի թանկարժեք տարրերի նկարագրությունը. «Թագավորն ու բոլոր արքայազունները, մեծամեծները, նախարարները, ազատները և ամբողջ զորքը յուրաքանչյուրը բերում էր անուշահոտություններ ու ազնիվ խունկեր, պատանքի գույնզգույն նարոտներ ու մետաքսահյուս ոսկեթել կերպասներ, թագավորի տիկինը, թագավորազուն օրիորդները, պատվականների կանայք և մեծամեծների դուստրերը բերում էին ծիրանի ոսկեհոտ դիպակ և երկնագույն ու ձյունասպիտակ հանդերձներ սրբերի համար: Նույնպես ոսկին և արծաթը և կտավը շտապով կուտակում էին հնձանի դրան առջև» [Ագ., գլ. ԸԴ. 761, էջ 429]:

3.2. Բնակավայր և բնակարան

Պատմագիրը մատնանշում է «շեն» և «անշեն»՝ «անբնակ» վայրերի գոյության մասին: Ցավոք, նա հիմնականում անդրադառնում է «անշեն» այրերին: Շեն բնակավայրերից գատ՝ «անշեն» վայր էին համարվում քրիստոնյա քարոզիչների հանգրվանները՝ քարանձավներում, խցերում հաստատված կացարանները: Այնուհետև տալիս է նման բնակավայր-կացարանների շոայլ տարածվածության հանգամանքների բացատրությունը: Նա գրում է. «Եվ դարձյալ շեն ու անշեն տեղերում հաստատեց (խոսքը Գրիգոր Լուսավորչի մասին է - Ռ. Ն.) դաշտաբնակ, շենաբնակ, լեռնական անձավաբնակ, արգելափակ վանականների բազում ու անհամար խմբեր: Քրմերի որդիներից ոմանց առավ աշակերտ, ձեռնասուն դարձրեց, ջանում էր ուսում տալ նրանց հոգևոր խնամքով ու երկյուղով դաստիարակել: Ով որ եպիսկոպոսության աստիճանի արժանի էր, նրան ձեռնադրում էր...

սրանք էին, որ առանձնացվեցին քրմերի որդիներից՝ տարբեր կողմերի եպիսկոպոսներ լինելու քարոզությունը տարածելու համար... Բոլոր մենաստաններից առնում էր որոշ աշակերտների և գնում դառնում էր լեռնակյաց, մենակյաց, մտնում էր լեռների խոռոչների ու ճեղքերի մեջ և առօրյա սնունդը հայթայթում խոտեղեն ուտելիքներով...» [Ագ., գլ. ՃԳԱ.845, էջ 471]:

Ուշագրավ վկայություններ է հաղորդում քրիստոնեության քարոզիչներ Հռիփսիմյան կույսերի բնակության վերաբերյալ. «Հռոմ քաղաքում, շրջակա լեռներում, կույսերի մի արգելավանքում, մեկուսացած, բուսակեր, ժուժկալ, պարկեշտ և սրբանվեր կանայք էին, որոնք քրիստոնեական հավատքով լի, գիշեր ու ցերեկ և ամեն ժամանակ փառավորությամբ և օրհնությամբ իրենց աղոթքը արժանավորապես դեպի վեր առ Աստված էին առաքում: Նրանց գլխավորի անունն էր Գայանե, որն ուներ մի սան՝ աստվածապաշտ մարդու դուստրերից՝ թագավորական տոհմից, որի անունն է Հռիփսիմե²¹ [Ագ., գլ. ԺԲ. 138, էջ 85]:

[Նրանք] քարոզիչները «հոգեկրոն գործով շատ օրեր անց էին կացնում անբնակ տեղերում, Եփրատ գետի ակունքների մոտ, բնակվելով երկրի քարայրներում ու քարածերպերում, լեռների կատարներին, օրինակ առնելով մեծ մարգարե Եղիայից և երանյալ առաքինի Հովհաննես Մկրտչից... նույն առաքինի ապրելակերպը և աստվածամուխ կյանքը իրենց անձի վրա էին ցույց տալիս [Ագ., գլ. ՃԻԱ. 848, էջ 473]: Մեկ այլ տեղ էլ գրում է. «Արդ, գավառից գավառ

²¹ Ուշագրավ է հայագետներից մեկի՝ Ն. Տաշյանի այն վարկածը, թե Հռիփսիմյան կույսերը հավանաբար Փոքր Հայքից պետք է եկած լինեին, այսինքն՝ ոչ թե Հռոմից են եկել, այլ հռոմեացի կողմից (տե՛ս Յակովբոս Տաշեան. Ագաթանգեղոս առ Գեորգյա Ասորի եպիսկոպոսին և պատմական ուսումնասիրության Ագաթանգեղայ, Վիեննա, 1891, էջ 137): Հիրավի, քրիստոնեությունը վաղ շրջանից տարածվել էր Փոքր Հայքում: Ինչպես Գրիգոր Լուսավորչի, այնպես էլ Հռիփսիմյան կույսերի ծագումը, ըստ երևույթին պետք է փնտրել Փոքր Հայքի սահմաններում, որի հայ ազգաբնակչությունը հունական ազդեցությանը ենթարկված լինելու պատճառով հռոմ էր համարվում բուն Հայաստանի հայության կողմից (Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն գրքի ծանոթագրություններ, էջ 513):

անցնելով իր անձի համար անբնակ տեղերում հանգստյան կայան էր ընտրում և այնտեղ բնակվում էր ու անբնակ տեղերից ամենքին լուսավորում» [Ազ., գլ. ՃԻԳ. 855, էջ 477]: Այդ նույն տեղում էլ հավելում է, թե «Հայաստանի, իր իշխանության տակ եղած բոլոր գավառներում բազմացրեց, կարգեց տեսուչ-եպիսկոպոսներ. նրա կողմից ձեռնադրվեցին ավելի քան չորս հարյուր եպիսկոպոս, որոնք տարբեր տեղերի տեսուչ նշանակվեցին: Անթիվ էին իրենց բազմությամբ Տիրոջ համար սպասավորություն անող երեցներն ու սարկավագները կամ գրակարդացածները» [նույն տեղում, գլ. ՃԻԳ, 856]: Մենք նույնանման վկայության ենք հանդիպում Փ. Բուզանդի երկում²²: Եթե Բուզանդը նման բնակավայրերը անվանում է «անապատ», Ագաթանգեղոսն էլ՝ «անշեն», այսինքն՝ ոչ համայնքներով բնակեցված վայր: Իսկ բնակարանը նման վայրերում ոչ այլ ինչ էր, քան «Ժայռերի ծակեր», «Ժայռերի խորշեր», «քարանձավների ծերպեր՝ առանց գույքի և ստացվածքի, առանց խնամքի և դարմանի»: Դրանց լուսավորության հիմնական միջոցը, բացի մումերից ու մեղրամումից, ձիթածրագն է եղել: Ճրագ բառի հնագույն հիշատակությունը հանդիպում ենք Ագաթանգեղոսի մոտ, Հռիփսիմեի և Գայանեի աղոթքում. «Թող մեր լապտերների մեջ ձեթի պակասություն չլինի և մեր սուրբ ուխտի հավատքի ճրագները չհանգչեն» [Ազ., գլ. ԺԳ. 145, էջ 89]:

Այսպիսով, Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» բացառիկ սկզբնաղբյուր է վաղմիջնադարյան Հայաստանի և հարևան երկրների քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքն ուսումնասիրելու տեսանկյունից: Այն միաժամանակ գիտական-բանահյուսական հուշարձան է:

²² Տե՛ս Փ. Բուզանդ, նշված աշխատությունը, VI դար, գլուխ ԺԶ, էջ 415: Նա գրում է. «Նրանք հրաժարվել էին աշխարհից և բնակվում էին անապատներում, հաստատվելով քարանձավներում, այրերում և երկրի ծերպերում, մի զգեստ ունեին նրանք, շրջում էին բոբիկ ոտներով, զգաստ կյանք էին վարում, կերակրվում էին խոտերով, ընդեղեններով, արմատներով, գազանների նման շրջում էին լեռներում, մաշկերով և այծի մորթիներով ծածկված նեղվում, տառապում, չարչարվում էին, անապատում մոլորված՝ ենթարկվում էին ցրտի ու տոթի, քաղցի ու ծարավի՝ Աստծո սիրո համար»:

Рафик Наапетян, Данные о территории, нахарарских доменах и должностях, культуре жизнеобеспечения в раннесредневековой Армении согласно «Истории Армении» Агафангела - Агафангел является одним из немногих авторов раннего средневековья, повествующих об истории древней и раннесредневековой Армении. Весьма важны его сообщения о государственном строе, обширных границах Армении, занимаемых нахарарскими (потомственными княжескими) домами владениях и государственных должностях в политической системе Великой Армении. Агафангел сообщает отрывочные, однако ценные данные о растительном мире, разнообразных сферах хозяйственной жизни Армении: о земледелии, садоводстве, виноградарстве и виноделии,. Здесь освещаются также средства перемещения (как простые, так и престижные), меры длины и времени, разные, в том числе и художественные отрасли ремесел, виды костюма, украшений, принятых в придворной среде. Благодаря названному историческому труду, нам известны сеть поселений, разные виды традиционной пищи, описание произведений прикладного искусства.

Rafik Nahapetyan, Historical Data on Borders of Ancient Armenia, Domains and Governmental Positions of the Armenian Aristocracy, Life-maintenance in the Early Medieval Armenia, According to “The History of Armenians” After Agathangelos - Agathangelos is one of few authors, telling on history of Ancient and Early Medieval Armenia. His records about state system in Armenia, vast domains of princes and positions filled by them, are of great importance. The historian collected fragmentary, but valuable information about plants, different spheres of Armenian economic history (agriculture and land-tenure, gardening, viticulture and winemaking). Transport (for both civic population and high-ranking persons), time and linear measures, artisanship branches (also artistic ones), different court costumes, adornment are highlighted in The History of Armenians. Thanks to this historical work, we know on a grid of settlements, different meals and description of applied arts’ production.